

старої Русі з новим суздальсько-володимирським світом, котрого героєм виступає другий Мстислав, Ростиславич. Та написане далеко свобідніше і рішучіше з становища київських князів і взагалі українського світу, з певним пафосом, піднесеним тоном, продиктованим свідомістю рішучого контрасту двох світоглядів, двох моралей — патріархального дружинного братства і нового великоруського самовластя. Як сим змістом, так і стилем повість про конфлікт 1174 р. становить одну з найхарактеристичніших і найцінніших частин Київського літопису, і я наведу її далі в цілості, так само, як і повість про останні діла і смерть сього Мстислава, що підходить до неї своїм стилем і виглядає як її закінчення.

Крім дрібніших вставок, внесених партизаном володимиро-суздальських князів на прославлення сеї династії та її гегемонії, в сій часті є кілька більших оповідань, написаних з сього володимиро-суздальського становища. Се повість про ростовського єпископа Федора, властиво, його трагічний кінець — дуже загадкова єрархічна історія, котру Голубінський влучно толкував так, що сей нещасливий єпископ упав жертвою політичних амбіцій кн. Андрія. Услужне перо сею повістю мало вигородити свого патрона з сього неприємного інциденту, зложивши всю одіозність його на нещасливого єпископа, засудженого київським церковним судом на люті муки за непослух митрополитові. Автор напустив хмару побожних цитат і моральних фраз од писання, щоб замазати сю неприємну пригоду, яка, очевидно, дуже дебатувалась в церковних київських кругах — непочесно для кн. Андрія¹.

Далі — коротша повість про невдалу, але дуже руїнну і криваву війну Андрія з Новгородом, де сидів тоді Роман Мстиславич (пізніший галицький). Вона поставила Андрія в доволі немудре становище: люто знищивши край, величезне військо, вислане Андрієм, мусило ні з чим вернутись, і знов-таки услужне перо постаралось можливо благовидно представити се, як то Господь покарав новгородців за їх «злоє невѣръствіє» «рукою благовѣрнаго князя Анѣдрѣя».

Нарешті, простора повість про трагічну смерть Андрія, проредактована пізнішою рукою в агіографічному, мученичій стилі, очевидно, з заміром приготувити канонізацію сього громителя Києва.

(«Сей же боголюбивый князь не за други, но за самого творца, создавшего всяческая отъ небытья въ бытъе, душу свою положи — тѣмъ в память убьенья твоего, страсготерпѣче княже Андрѣю, удиви-

¹ Повість ся стоїть в київському літописі під р. 1172, в суздальському — під 1169. Про неї Голубінський I², с. 439 і дд.

шася небесныи вои, видяше кровь проливаему за Христа... ты же страстотерпче, молися ко всемогущему Богу о племени своемъ и сродницьхъ и о земль Руськой, дати мируи миръ!»).

Ся повість, по всякій очевидності, заступила місце коротшої звістки про смерть Андрія, котрою були перебиті заходи Ростиславичів коло повернення Києва, перехопленого у них, в їх конфлікті з Андрієм, їх братаничем, братом Романа. Зостались тільки, в виді коротких записок, початок і кінець сеї історії¹.

Подібне замінення коротшої звістки більшою повістю, теж обробленою в агіографічнім стилі, можемо ствердити на іншій випадку завдяки тому, що й замінене оповідання зосталося в складі літопису. Се була історія про те, як після суздальського погрому Києва половці задумали пограбити Подніпров'я, але се їм не вдалось, і княжата їх пограбили. Тому що половці при тім пограбили були маєтності київської церкви Богородиці Десятинної (фундації Володимира Вел.), забрали багато людей в неволю, і худобу, і потім були сильно погромлені, то сю історію представлено як спеціальне чудо Богородиці за те, що зачепили добро її «дому».

Сі прославлення чуда², одначе, зовсім явно і механічно дочеплені до повісті, держані в звичайнім дружиннім стилю сих половецьких повістей, і відклик автора в однім місці до того, яка битва з половцями була «преже в луцѣ моря», показує, що сей епізод належав до якогось ширшого аналогічного циклу³. Сю повість при редакуванні літопису включено в її склад, але з іншою датою, ніж була датована основна, коротша записка про сю подію. Не доглянувши сього, редактор лишив коротку записку поруч сеї повісті: записка в кодексах полудневої, волинської редакції стоїть під р. 1173, ширша повість під р. 1172; в пізнішій, суздальській редакції під р. 1169 і 1171. Обидві редакції розходяться в хронологізації сеї частини на два роки, се

¹ Іпат., с. 394: «В тоже время...» і с. 407: «тогда же пришелъ бжеть Роман...»

² Оповідання в літописі введено фразою: «В тоже лѣто чюдо створи Богъ я святая Богородица церковъ Десятинная в Києвъ, створи же то Матя Божия чюдо паче нашея надежа», с. 379. Такою ж фразою введена повість про еп. Федора, с. 377.

³ З того, що в сій повісті київська сторона Дніпра зветься «она сторона», виводили, що повість писана в Переяславі і належить до переяславського літопису. Але здається, що сторона орієнтована тут не з місця писання, а з місця акції: «Приде множество Половць, роздѣлишася: однии пондоша Переяславлю и стаха у Пъсочна, друзии пондоша по оной сторонѣ Днѣпра и стаха у Корсуни», «оной» тут значить «другий». Переяславець якби писав, щось би сказав, може, більше про тих половців, що були під Переяславом.

вказує, що хронологізація матеріалу робилась пізніше, і при тім вийшло замішання.

Вісімдесяті роки виповнені двома серіями оповідань, які в'яжуться в два паралельні цикли. Один цикл половецький, він починається під 1183 р. повістю про похід князів на половців¹ і тягнеться потім до самої смерті Святослава Всеволодича (1194) — сього «грозного великого князя київського», прославленого «Словом о полку Ігоревім» за свій мудрий і енергійний провід обороною Руської землі від поганих. Сюди входить звісна нам літописна повість про похід Ігоря Святославича 1185 р., і весь цикл держаний більше-менше в тім самім характеристичнім дружиннім стилі, весь захоплений інтересами пограничного добування, спорів та інтриг різних чорнокоблучьких ватажків та похваланнях половецькими трофеями.

Другий цикл — галицький. Його пролог — родинна трагедія Ярослава галицького — читається під р. 1173; більш густою, прагматичною серією ідуть потім сі галицькі звістки від смерті Ярослава 1187 р. і закінчуються поворотом на галицький стіл його сина Володимира під р. 1190. Вони особливо інтересні як можливі фрагменти галицької повісті. Правда, серед них записка про проповідь визволення Галичини з угорської неволі, підняту митрополитом, має всяку правдоподібність київського походження, і вона дала привід здогадуватись, що може і вся ця повість про перший галицький «мятеж» була списана в Києві. Се теж можливо, бо, з огляду на тісні родинні зв'язки діячів галицької трагедії з київською династією (Роман був зять Рюрика київського, Володимир — сестринич Всеволода суздальського, тодішнього старійшини), в Києві мусили тоді живо інтересуватись галицькими подіями. Знову ж за західноукраїнське походження сеї повісті промовляє те, що її фіналом виступає коротке слово про третій хрестоносний похід, котрого провідником виступив протектор Володимира галицького Фрідріх Барбароса. Воно, очевидно, переповідає сучасну німецьку легенду і скорше могло бути списане в Галичині, ніж в Києві.

З огляду історично-літературного інтересно, що сі записки об'єднані однією темою і манери, становлять певну заокруглену цілість, і нижче я її наводжу як одну з таких дружинних повістей, слово ж про хрестоносний похід, дуже цікаве з культурно-історичного становища, як один з

¹ Перед нею характеристична записка, чи коротенька повість, про смерть печерського ігумена Полікарпа і наставлення на його місце попа Василя, вибором братії. Своїм суто монастирським характером вона досить відбиває від загального тону літопису.

небагатьох відгомонів західноєвропейських подій в нашій письменстві, наводжу тут:

«Того року пішов цар німецький з усею своєю землею битися за гроб Господень. Проявив бо йому Господь ангелом: велів йому йти. І коли прийшли вони і билися кріпко з тими богостидними гарянами, Бог попустив гнів свій на весь світ, бо наповнилася вся земля злוב наших¹, і віддав місце святині своїй іноплеменникам. Сі ж німці як мученики святі пролили кров свою за Христа, з царями своїми. Се на них Господь Бог наш знаменами виявив: коли з них котрий був убитий іноплеменником, по трьох днях тіла їх з гробів невідомо забирались ангелом Господнім. То бачучи, й інші палилися постраждати за Христа, бо на сих збулась воля божа: прилучив їх до свого вибраного стада, до чину мученицького».

Смертю Святослава, гарно описаною, в тім, вище схарактеризованім уже, стилі княжих некрологів, розпочинається повість про інтригу Всеволода суздальського, котрою він розсварив українських князів, знищив рівновагу, що усталася була в політичній житті України, і вкинув її в новий вир княжих усобиць, які принесли нову руїну Києву.

Але ся сумна історія не доповіджена до кінця в рамцях нашого Київського літопису; вона замкнена на тім затишку перед сею бурею, що уставився був на кілька років при кінці століття. Під 1197 р. записаний некролог Рюрикового брата Давида смоленського. По нім наступає записка про посвящення збудованої Рюриком церкви в Білгороді: записка цікава своїм спорідненням з кінцевим словом про збудування охоронного муру, чи підмуровання, в Видубицькій монастирі, котрим замикається літопис. Сим підмурованням рятовано монастир: дніпровий берег, на котрім стояла церква, все облазив в ріку, і се загрожувало їй руїною (котра таки й прийшла на неї пізніше: східна частина церкви потім впала). Отже, ся будова була дуже важною в житті монастиря подією. Але що нею закінчився той Київський літопис, який нині маємо, було очевидним випадком. Київські записки з дальших літ дійшли до нас, але не в виді якогось суцільного літопису,— їх виловлюють тільки в складі інших пізніших компіляцій, північного походження, і дещо також в галицько-волинському.

Ті кінцеві записки, котрими незвісний видубицький мо-

¹ Тут і при кінці побожні рефлексії: «Си вся наведе Господь грѣхъ ради наших, во истину судъ створи и правы суды его» — можливо, дочеплені пізніше. Перед тим, під р. 1187, перед оповіданням про смерть Ярослава, коротка звістка про здобуття Єрусалима сарацинами і затемнення сонця, що попередило сю подію, з подібними ж побожними рефлексіями. Можливо, вона походить з того ж джерела. Завважу, що ся записка про хрестоносний похід 1190 р. і стилістично, складною дієприкметниковою конструкцією, досить нагадує Галицький літопис XIII віку.

нах закінчив київську компіляцію, мають свій культурний й історично-літературний інтерес:

«Того ж літа місяця декабря в 6 день збудував благовірний князь Рюрик кам'яну церкву св. Апостолів в Білгороді, прихавши з Києва свяцннм кам'яну церкву св. Апостолів, епископію білгородських, великим свяцннм [довершеним] блаженним митр. Никифором і еп. Адріаном, епископом юрійвським, тої церкви стіл добре правлящим. Збудована правовірним і христоробивим кн. Рюриком Ростиславичем і на диво всім "удобрена": висотою, величиною і всею іншою красотою — вона, як каже Приточник (автор Притч): "Всім ти добра, моя кохана, нема в тобі вади!"»

Потім наступає коротша записка про посвящення іншої церкви, збудованої Рюриком, в Києві, на «Новім дворі» (княжм), і через кілька записок — ширше слово на збудування видубицького муру, котре наведу тільки в витягу, бо в цілім воно доволі тяжке і нудне своєю напушистою, переборщеною риторикою:

«В той час благословив Бог, поновляючи свою ласку до нас, благодаттю єдинородного свого Сина і святого Духа, натхнув доброю гадкою благоприятве серце великого князя Рюрика, і той, в радістю прийнявши її, послішивсь, не гаючи, її звелчати ділом, щоб не підпасти судові, як той, що сховав талант: Того року, місяця юля в 10 день, на пам'ять св. мучеників 45-ох, в день суботній [суботв нмушн путь], валожив він стіну кам'яну під церквою св. Михайла на Дніпрі, на Видобичі. Про неї многі попередники не сходили в подумати, не то що до діла взятись. III літ єсть, відколи збудована та церква, і за стільки літ багато проминуло самодержців, що держали стіл князювання київського: від того боголюбивого Всеволода, що збудував церкву, минуло родів чотири, і ні один не наслідував його любові до міста сього [монастиря]. Сей же богомудрий князь Рюрик п'ятий був від нього. Так, як пишеться про праведного Йова від Авраама: Всеволод родив Володимира, Володимир же родив Мстислава, Мстислав же родив Ростислава, Ростислав же родив Рюрика і братію його. І братія була добра і боголюбива, одні старші від нього, інші молодші, але не благоволив Бог в справі сього муру: час вимагав свого слуги. Сей же христоробець Рюрик, в літах немногих будучи, прижив собі дітей по плоті, про котрих буде час розповісти, але головно в духу процвів в наслідство. Такий бо був початок його мудролюбія — страх Господень. Здержливість покладав він як якусь основу, на ній Йосифову чистоту, Мойсееві добродійства, Давидову тихість, Константинову правовірність¹, і всі інші добродійства прикладав. При тім мав ласку [до всіх] від великих і до малих, подавав потрібуючим без недостатку, охоту мав до монастирів і церков і любов ненаситну до будов². І все більшого в тім доконуючи, постаравсь твердо наслідувати праотецьким стопам — потрудитись улюбив для згаданого монастиря св. Михайла, і богомудрим ділом то доказав. Знайшов між своїми приятелями відповідного до такого діла «художника», іменем Милоніга, Петра по хрещенню, так як Мойсей колись того Веселіла³. Зробив його наглядачем богоізволеному тому ділу і «мастером» не простим тої стінн.

¹ Подібне в «Памяти й похвалі Володимирови Вел.»: «Монсееву кротость, Давидово беззлобіє, Константинова правовіріє».

² Наступає аналогічна похвала Рюриковій дружині Анні.

³ Веселіл з поручення Мойсея будував скинію завіту.

І закінчив він ту стіну місяця сентября в 24 день, на страсть св. первомучениці Теклі. Того дня приїхав до монастиря великий князь Рюрик, кюр Василій, з христолюбивою княгиною і синами Ростиславом і Володимиром, з донькою своєю Переяславою і снохою [жінкою] Ростиславою. Поставив кутю у св. Михайла і молитву приніс, аби були прийняті старання його. І вчинив пир не малий і трапезу «з приготуванням». Нагодував ігуменів з усіми «калугерами» і всякого чину церковного [людьми] й обдарував всіх від перших і до послідніх, не тільки тутешніх, але й які припадом були тоді, і звеселився духовно приведеною в діло такою царською мислею¹.

Ігумен же Мойсій і вся в Христі братія «велегласно» похвалила Бога і святого Михайла і великому князеві на здоров'я як єдиними устами проглаголила: "Дивне днесь бачили очі наші! Багато перед нами бувші бажали бачити те, що ми побачили, і не виділи, і чути не сподобились того, що Бог нам дарував через твое княження! Не тільки знав єси з нас наше пониження, але й прославив нас і на просторі поставив ноги наші. Ми ж, смиренні, чим віддячимо за твое добродійство, яке твориш і вже сотворив єси нам? Не потребуєш сам [нічого], тільки зітхання й молитви за здоров'я та спасення твое. Бог милості нагородить тебе відповідно твому трудові, і архістратиг Михаїл, котрому послужив єси неслестно!"

Своїм благим звичаєм, задля Христа державно милосердуючи всім, прийми і нашої грубості писання, як словесний дар, на похвалу добродійств! Кидаючи його в скарбницю княжества твого, як вдовиця свої два мідяки, осміляємось узяти слово, уповаючи в Господі на ласку твою. [Автор далі прикладає до своєї похвали слова св. Мефодія, що душа побожного, як мале небо, постійно прославляє собою Бога]. В тобі ж іще більше се виявляється, бо слова [твої] чесні, діла боголюбні й держава самовласна, Богові присвячена, славою своєю над звіздами небесні не тільки в Руських краях відома, але і в далеких морях, і многі боглюбці в твій слід стараються йти, знайшовши в тобі провідника, як Мойсея, що виводить сей новий Ізраїль з неволі немилосердя і темшоти скупства. Отже, не на березі ставши, але на стіні твоєї будови, я пою тобі піснь побідну, як колись Маріам². Тепер і множество вірних Киян і їх «насельниці» [сторонні мешканці] більшу охоту і любов набирати починають до Архістратига Господнього, не тільки задля спасення свого, але й задля нового чуда, довершеного в днях царства твого. Від багатьох сердець відпали тепер порожні гадки й маловірні слова, що одні говорили, нібито золотим волосом спущена церква з неба, інші — що церква сунеться до монастиря, і багато ще інакшого, і ні від кого не було дійсної помочі ні потіхи, доки не прийшла від того, кому було призначено — благодать і милость серед преподобних, відзначення серед вибраних...»

Я вважав відповідним дати сей витяг, бо крім того, що се слово кидає світло на історію літопису, воно само по собі являється дуже цікавим взірцем тодішнього риторства. Ся похвала Рюрикові списана, очевидно, тим самим вибуцьким монахом, котрому ми завдячуємо списання і зредакування тої редакції Київського літопису, котрою тепер

¹ Замислом збудування сього миру.

² Алюзія до побідної пісні Маріам, сестри Мойсеєвої.

користуємось. Часто називають сю особу ігуменом видубицьким Мойсеєм, але, як бачимо, автор похвали виразно відокремлює його від себе, вкладаючи в його уста усну похвалу Рюрикові, тим часом як сам присвячує йому своє похвальне «писання». Був се, видно, хтось з братії видубицької, і з того, що такий письменний, прочитаний в книгах і, без сумніву, талановитий монах, яким його показує похвала, не займав ніякого вищого ерархічного становища, а стояв в рядах братії, можна здогадуватись, що се була досить молода людина. Сим можна пояснювати й деякі прикмети його похвали: крайності його панегіризму й гіперболізм порівнянь.

Безперечно бо, дуже похвальне свідоцтво її авторові дає логічний розвій гадок: ся зручність, з якою він сполучає різні елементи сього твору — частину історичну з панегіричною, похвалу ігумена Мойсея з своїм панегіриком,— притягає елементи видубицької легенди, фольклорний матеріал, так би сказати, та в'яже різні образи святого письма з тим доволі скромним епізодом, котрий береться прославити. Але, з другого боку, власне, диспропорція отсього епізоду з тим широким розмахом, яким автор починає його описувати як не знати яку епохальну подію, і та безцеремонність, з якою він пускає найтяжчу теологічну машину для того, щоб похвалити князя-добродія за сю ласку монастиреві, роблять враження певної невиробленості, нестриманості авторського стилю. Похвала робить певну честь школі, але не приносить особливої честі літературному тактові її автора.

Само собою насувається порівняння її з панегіриком Володимирові «Закона і Благодаті», єсть певне внутрішнє споріднення в деяких частях видубицької похвали з сим славним твором попереднього століття. Але в порівнянні з сим величним, монументальним твором в видубицькій похвалі відчувається певна несерйозність, безцеремонність, як я сказав, щось від *burlesque*, вульгарного травестування, якогось павільйону рококо, в мотивах величного ренесансу попередніх часів.

Тепер щодо обставин, чому київська компіляція закінчена сим видубицьким епізодом в редакції, яку маємо, і похвалою з сього приводу. Мабуть, се належить пояснити так, що братія рішила віддарувати свого добродія примірником літопису, котрий був в її монастирі — ділом старого Сильвестра видубицького, продовженим пізнішими записками. Належить пригадати, що Рюрик носив те ж ім'я, що й той варязький ватажок, котрого літописна версія Сильвестрової редакції зробила родоначальником київської ди-

настії¹. Може бути, що се й піддало гадку комусь з братії, може, сьому нашому молодому книжникові, піднести добродієві-Рюрикові відпис літопису як вияв вдячності монашої громади. Правда, що в кінцевій похвалі, яка мала грати роль, так би сказати, супровідної адреси, про се нічого не сказано, тільки подяка за опіку! Тому я висловлюю свою гадку про сей мотив як необов'язковий здогад. Але той факт, що похвала, якою закінчувалась літописна збірка, була призначена для доручення Рюрикові, дає сьому певну правдоподібність. Можна далі поставити здогад, що піднесена Рюрикові копія, віддана ним котрійсь з церков своєї фундації, напр., білгородській або овруцькій, перележала в ній до половини XIII в., коли Данило заходивсь вивозити з Київщини різні пам'ятки церковного мистецтва (спеціально згадуються речі, вивезені ним з Овруча). Тоді ся копія, попавши до котроїсь з Данилових фундацій, була доповнена галицьким літописом, і в таким виді дійшла до нас.

З тим выводом, що сей книжник, якому поручено було виготовити оказійний примірник літопису для Рюрка Ростиславича, був людиною молодою, згоджується ще та обставина, що слідів його руки в літописі не помітно аж до самого кінця — до записки про посвячення білгородської церкви в 1197 р. В попереднім він використав чужу працю; додатки і поширення тексту, які ми спостерігаємо в попередніх частях, не мають прикмет того «украшеного» стилю, яким він пописався під рр. 1197 і 1199. Як зложились попередні часті сього корпусу, про се, на жаль, нічого певного не можемо сказати.

Я навів вище здогади про те, що київські збірки мандрували до Переяслава, до Володимира і там переходили різні редакційні зміни. Але треба сказати, що всі ці зміни вони могли перейти і в Києві, в різних тутешніх осередках, в зв'язку з змінами в політичному житті, боротьбою партій і т. д.

Київ в XII в. жив незвичайно нервовим, напруженим, а при тім складним, скомплікованим життям, яке різно переломлювалось в тих маленьких літературних гуртках, де списувались літописні записки або велась хронікарська історична робота. Боротьба політична (почасти й культурна)

¹ Свого часу російський історик Іловайський, завзятий противник норманської теорії, звернув увагу на сю паралель «двох Рюриків» і висловив здогад, що, власне, в Видубицькiм монастирі утворено легенду про старого Рюрка для звеличання Рюрка сучасного. Але ся легенда, в тій формі, як тепер її маємо, була вже дана в Сильвестровім корпусі. Заінтересування Рюриковою легендою можливе, але в наших пам'ятках виразного сліду воно не лишило.

велась на тлі відносин династичних, конкуренції різних галузей «Володимиря племені», і сі галузі мали в Києві свої фундації, церковні й монастирські, які відбивали в своїх настроях, симпатіях і оцінках тенденції і змагання сих династій. Те, що відбиває в собі погляди чернігівські, новгородські чи володимиро-суздальські, не конче мусило бути написане в Чернігові, Новгороді чи Володимирі. Погляди чернігівської династії могли відбитись так само в котрійсь київській фундації Ольговичів: монастирі св. Семена або Кирила на Дорогожичах; новгородець міг писати і в Києві, при «Новгородській біжниці» або в якомсь іншій місці. Були періоди, коли на київському столі засідали князі з чернігівської або суздальської лінії і, без сумніву, знаходились і місцеві історіографи, які хотіли внести певний компромісний настрій в писання, писані в розпалі боротьби й освітлювані з становища, ворожого тим чи іншим конкурентним династіям. Я вище вже зазначив, напр., що останнє панування Святослава Всеволодовича (1181—1194) було часом замирення Мономаховичів і Ольговичів, грихильних відносин між київською дружиною та її традиційними ворогами — Олеговим племенем і його дружиною. В таких відносинах природно було якомусь книжникові пройти київську літописну збірку, зложену з записок, писаних з становища Мстиславичів, та доповнити їх матеріалами, писаними з становища Ольговичів. В сих часах, очевидно, з'явилися ті додатки з джерел, прихильних для Святослава Ольговича: з життя Ігоря і з якихось дружинних записок, що ми бачили в історії Ізяслава Мстиславича. Їх не слідно в Суздальському літопису, їх не було, очевидно, в його джерелі, старшому київському літописі. Вони становлять тут пізнішу верству, не ранішу 1180—1190-х років.

З 1170-х років, коли в Києві сиділи княжата з суздальської династії, після погрому 1169 р., бачимо ми в складі Київського літопису кілька записок і повістей, написаних на теми суздальсько-володимирські, перейняті великим піетизмом чи сервілізмом перед особою кн. Андрія. Правдоподібно, власне в сім часі, в 1170—1174 рр., були вони додані до Київського літопису, і, правдоподібно, тоді рука якогось суздальсько-володимирського прихильника перейшла і по попередніх частях літопису, подавала різні похвальні епізоди на честь Андрія (побачимо їх, напр., в історії Ізяслава Мстиславича) та взагалі внесла «суздальську» течію до літопису.

Перед тим, в першій половині літопису, сліди контамінації, сполучення двох різних редакцій, вказано під р. 1135 в оповіданні про битву на Супої, там саме, де літопис від

коротких, фрагментарних записок вперше переходить до зв'язлішого, прагматичнішого оповідання: про Всеволода Ольговича, його претензії на Київ і запанування на київським столі. Тут, можливо, кінчається перша частина літопису. Друга сягає приблизно до 1168 р., до смерті Ростислава: тут прийшла серія окремих повістей, які з різними змінами (навіть з подвійними звістками, як ми бачили) zostалися в складі літопису, коли його проредактовано в часах Святослава і zarazом завершено третю частину літопису, доведену, мабуть, до 1197 р. (смерть Давида Ростиславича). В сім виді скопіював з неї свою копію для Рюрика Ростиславича незвісний видубицький книжник, додавши на закінчення похвальне слово сьому князеві.

Так в загальних рисах представляється мені історія сей пам'ятки, ближче не бачу ще твердих підстав означити історію її написання. Отже, поки що кінчаю на тім її загальний огляд. Він випав трохи довго, власне тому, що досі на сю пам'ятку мало звертано уваги, а вона заслугує її в високій мірі з різних сторін, почавши вже від своїх розмірів. Се найбільша з наших старих літописних збірок: приблизно в півтора рази довша від старого літопису і більше ніж удвоє — від галицько-волинського. Заразом се взагалі найбільша з пам'яток нашої старої літератури: вона одна перевищує розмірами всі інші пам'ятки сього століття, разом взяті. А розмірам відповідає і незвичайно живий, інтересний і різномірний зміст. Мало одностайний і органічний як цілість, літопис сей дуже цінний сим різномірним і змістовним складом. В сій великій збірці майже нема частин мертвих. Компіляції й цитати з святого Письма та церковних писань грають тут зовсім незначну, зникаючу ролю. Взагалі елемент церковний в ній небагато значить; в одних частих він входить глибше, в інших зовсім поверховно, але взагалі має характер більш декоративний. Переважає зміст політичний, князівсько-дружинний, який вправді користується релігійною фразеологією, але більше «для годиться», в істоті ж своїй має повні світський характер. Ні одна інша пам'ятка не впроваджує нас так широко в дійсні інтереси, в реальні настрої, в побут вищих верств старої, київської України, як сей літопис. Розуміється, можна жалувати, що він не розкриває при тім життя мас, робучих верств, «простої чади», але дарма, від кожного твору доводиться брати те, що він може дати. Все-таки ся збірка малює реальне життя, а не якісь книжні фантазмагорії, і за се їй дяка! Зміст її в величезній більшості дуже реальний, актуальний, оповідання йде по гарячих слідах події і перейняте здебільшого безпосередніми настроями. Ми чуємо